
J O S E P M. N A D A L

DIR LO LATÍ EN SO DE ROMANÇ

---

ovint s'ha caracteritzat l'Humanisme del Renaixement com la ideologia elaborada per uns intel·lectuals, compromesos per primera vegada d'una manera clara amb el poder polític i econòmic, per racionalitzar un nou ordre en la societat civil que faria entrar Europa en l'Edat Moderna.⁽¹⁾ L'operació bàsica d'aquesta racionalització implicava altres dues operacions:

1. En primer lloc, mostrar la discontinuïtat històrica entre la Roma Clàssica i la civilització occidental cristiana de l'Edat Mitjana que, fins aleshores, s'havia mostrat, a través de l'apropiació de la tradició clàssica feta per la patristica i simbolitzada en un equilibri prou estable entre l'Imperi i l'Església —és la doctrina de la *translatio imperii*—, com la continuadora natural del món clàssic. Aquesta fractura històrica comportava dues idees suplementàries: la de la *pèrdua del món clàssic* esdevinguda amb la invasió dels bàrbars i una *concepció del temps com element destructor*. Ambdues idees havien de condicionar enormement la configuració final del moviment renaixentista.

2. En segon lloc, proposar la recuperació d'aquest món clàssic a través de la superació del món medieval —possibilitada ara per la discriminació que s'havia establert entre tots dos— i, així, justificar el salt endavant cap a una ordenació nova i «moderna» de la societat. El sentiment de *pèrdua* i la proposta de *recuperació* de l'antiguitat clàssica ens porta a considerar que aquesta no era vista com un patrimoni ja posseït sinó com un programa a realitzar i que, per tant, l'objectiu fonamental de l'humanista era «fer cultura», és a dir, fer «renéixer la Roma Clàssica», i el seu primer problema trobar i perfeccionar uns instruments tècnics que li facilitessin una recuperació adequada (això explica la importància de la *filologia*, convertida en aquest instrument). Fer cultura es convertia, així, en una tasca plenament històrica: recuperar el passat i projectar-lo en el futur.

(1) Vincenzo DE CAPRIO, *L'Umanesimo*, Firenze, 1976, pàgs. 1-17.

El pas de l'Edat Mitjana a l'Edat Moderna, és a dir, la instauració del nou ordre, es va concretar en l'aparició dels nacionalismes moderns en substitució de l'universalisme medieval i va anar acompanyat, com era lògic, d'un intens debat sobre les relacions entre el passat i el present. Es tractava, hi insistim, d'emfasitzar la fractura històrica que el cristianisme havia introduït —tot i que l'havia amagada— entre el món clàssic i el món cristià. El preu que calia pagar, però, era l'objectivació màxima de l'antiguitat clàssica en tant que passat i, per tant, l'adquisició d'una clara consciència de la seva alteritat. Aquesta incloïa, des d'un punt de vista lingüístic, la definitiva *descoberta del llatí com a llengua morta* i, per tant, havia d'anar acompanyada d'un intens debat —que a la Península Ibèrica es va veure molt matisat per la persistència del projecte imperial— sobre la transformació de la civilització llatina unitària en el sistema literari de les llengües nacionals.⁽²⁾ La descoberta del llatí com a llengua morta queda clara, per exemple, al *Praefatio* de Lorenzo Vailla a les *Elegantiarum Latinae Linguae libri* (1447); el lligam anacrònic entre Imperi i universalisme llatinitzant que matisaria tot el procés a la Península Ibèrica explica la defensa del llatí (*De lingua Latinae usu retinendo*) que Romolo Amaseo va pronunciar significativament en la coronació de l'emperador Carles el 1529 a Bolonya.

La «nova Europa» implicava unes noves llengües nacionals i, per tant, el reforçament d'unes fronteres lingüístiques que, tot i que encara esperem un estudi aprofundit que ens ho demostrï clarament, ens sembla que havien tingut una considerable permeabilitat fins aleshores. Aquesta imposició d'unes fronteres lingüístiques amb un significat nou explica l'aparició de tantes obres destinades a reivindicar el simbolisme de les «noves» llengües. Les més conegudes de les moltes que van aparèixer en aquesta època són les següents: el 1492 va aparèixer a Alcalà la *Gramática de la lengua castellana* d'Antonio de Nebrija; el 1525, a Venècia, les *Prose della volgar lingua* de Pietro Bembo; el 1536, a Lisboa, la *Gramatica da linguagem portuguesa* de Fernao de Oliveira i el 1549, a París, *La deffence et illustration de la langue fraçoysse* de Joachim du Bellay.

Els Països Catalans no van pas ésser una excepció a aquest procés. Modest Prats i jo mateix hem insistit que entre els segles XIV i XV es produí el pas d'un *estil oficial de prosa llatina a un estil oficial de prosa vulgar*.⁽³⁾ Aquest és un episodi de la nostra història lingüística que caldria estudiar atentament, perquè en marca un dels moments fonamentals: aquell en el qual acaba el procés, iniciat el segle IX, de percepció clarament discriminada del llatí i el català.

Es fa urgent, en primer lloc, un corpus exhaustiu de les traduccions catalanes trescentistes i quatrecentistes de textos llatins. En segon lloc, una anàlisi

(2) Karl Otto APEL, *L'idea di lingua nella tradizione dell'umanesimo da Dante a Vico*, Bologna, 1975, pàg. 157.

(3) Josep M. NADAL i Modest PRATS, *Història de la Llengua Catalana*, Vol. I, Barcelona, 1982, pàgs. 447-487.

(4) Poso èmfasi en el fet que parlo de «llatí culte» i no de «llatí medieval». Són molts els indicis d'una diferent valoració dels dos llatins. Cf. Christiane MARCHELLO-NIZIA, *Histoire de la langue française aux XIV et XV siècles*, Paris, 1979, pàgs. 45-47; C. WITTLIN, *Introducció a Brunetto LATINI, Llibre del tresor*, Barcelona, 1980, pàg. 31 i M. de RIQUER, *Notícia preliminar a Antoni CANALS, Scipió e Anibal*, Barcelona, 1935, pàg. 15.

Modest PRATS, però (*Un vocabulari català a la versió del De Regimine Principum de Gil de Roma*, dins *Actes del VI Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Barcelona, 1983, pàgs. 29-87; especialment 38-41), matisa enormement aquest diferent comportament enfront del llatí culte i del llatí medieval. Com a mínim, si llatí culte s'interpretava com a llatí clàssic. Peter RUSSELL, *Traducciones y traductores en la Península Ibérica, 1400-1550*, Barcelona, U.A.B., 1984, pàgina 8, també afirma que els traductors peninsulars «pocas veces dejan entrever el reconocimiento de cualquier diferencia entre el latín clásico y el latín medieval».

(5) *A Instància e pregaries de un noble hom e de gran compte, qui desitjava auer en romanç les Histories Troyanes, qui son en lati yo, Juchme Conesa... per satisfer als seus prechs, car sabia que jatsia ell entenes queacom de lati empero per la subtilitat dels latins, segons los quals les dites histories son compostes, delhia que no les podia perfetament entendre... [el subratllat és meu. J.M.N.] delibere per complaure a ell de arromançar aquelles... E comenci... protestant que no sia perjudi-*

de les declaracions que hi solen introduir els traductors i una anàlisi de la llengua dels textos traduïts. La primera, perquè les declaracions que solen aparèixer en els pròlegs són extraordinàriament il·lustratives de les idees lingüístiques de l'època, i consegüentment de la percepció de la discriminació diacrònica i sincrònica entre les llengües i de les actituds que comportaven entre aquella gent que afrontava directament un acarament entre les dues llengües; la segona, perquè podríem resseguir de quina manera el vulgar català s'allibera, d'una manera diferent en cada cas, de la tutela llatina.

Que el llatí culte era «el model» a imitar és indubtable.⁽⁴⁾ Els coneguts mots de Jaume Conesa al pròleg de la seva traducció de les *Histories Troianes* de Guido delle Colonne (1367) —*lo romans... en esguart del lati... es axi com plom en esguart de fin aur*—⁽⁵⁾ són un exemple clar d'allò que tots els pròlegs o dedicatòries expliciten: «una consciència, que ja no és medieval, de les dificultats de l'estil i de la superior dignitat de la llengua clàssica en comparació amb la vernacle».⁽⁶⁾ També sembla indubtable que la tensió entre el llatí i el romanç, que l'activitat traductora implicava necessàriament, va passar per dues fases diferents: una, com s'afirma, fora de temps, a la versió catalana de les *Constitucions Benedictines* (1482), que es caracteritzaria per *aderir al estil del lati e... seguir mot a mot lo dit lati*; l'altra, amb traduccions, com la de la *Regla de Sant Benet* (1457), fetes *aderint més a la intenció que a les diccions de la letra seguint lestil vulgar del dit lenguatge català*.⁽⁷⁾ Jordi Rubió ha insistit a situar el tall a la fi del segle XIV (en tot cas *seguir mot a mot lo dit lati* ja era qualificat d'*antich stil* en el text del 1482) i ha caracteritzat el canvi a partir d'un fet fonamental: la inquietud provocada per la consciència de «la dificultat de traduir derivada del diferent geni de les dues llengües».⁽⁸⁾ Els pròlegs a algunes traduccions exemplifiquen aquest reconeixement de l'*alteritat* del llatí i, consegüentment, ens situen, com ja hem dit, en un dels moments més dinàmics de la nostra història lingüística:

1. Arnau Estanyol, versió catalana del *De Regimine Principum* de Gil de Roma (finals del segle XIV):

... la manera del parlar del lati és perfecta e ha moltes maneres de parlar, de les quals una és pus covinent al romanç que no altra.⁽⁹⁾

2. Arnau d'Alfarràs, versió catalana de la *Regla de Sant Benet* (1457):

E les translacions segons la textura de la epístola de sant Jerònim dessus al·legada deuen haver almenys dues coses. La primera, que com prenguen tot lo effecte substancial de hurs originals ab veritat. La segona, que sien escrites axí estilades segons lo lenguatge per lo qual són fetes, que tots los bens sabents aquell lenguatge las puxen clarament entendre.⁽¹⁰⁾

3. Joan Benet Dez Coll, versió de les *Constitucions benedictines* (1482):

... si no pensàs les dites constitucions ésser leys entre les religioses del dit ordre, e com de leys les paraules ab belansa de ensay ésser pesades, no fóra anat tan stret a la ordinació latina, traduint quant me és stat possible de mot a mot. Mes plevint me de mon poch entendre, aguera seguit los qui han fet semblant exercici, de sentència en sentència ordenant la present traducció; e forsa fóra stada al legir més plasent; no perquè dites constitucions no sien latinament compostes, més causant ho la diversitat de les lengues; com cascuna lengua latina o vulgar tinga sos modos o ornaments.⁽¹¹⁾

És ben probable que en la primera etapa (abans del 1380, si ens ateníem a la data simbòlica proposada per Jordi Rubió) *llatí* i *catalogà* s'agrupessin, ni que sigui només en el món ideal de la percepció dels lletraferits, en una mateixa llengua. M'explico. Bona part de les traduccions del *llatí* es dirigien a lectors que coneixien, més o menys, la llengua original. Per això no ens ha d'estranyar que fossin possibles versions en aquell *antich stil* que seguirà anys més tard, tot i la por a *ésser représ* per aquesta elecció, el traductor de les *Constitucions Benedictines* del 1482. Un estil que era definit, en rebutjar-lo perquè aleshores *la translació... és sens art en sens profit*, com *dir lo lati en so de romanç* per Arnau d'Alfarràs (1457): el domini del *llatí* escrit i del *catalogà* parlat feia possible un ús no problemàtic dels «canals indirectes»⁽¹²⁾ en els quals és difícil (i potser innecessari) discriminar entre les dues llengües —són les *proposicions quax literals* [en relació al *llatí*] *en romanç* de les quals parla Arnau Estanyol en el fragment que tot seguit reportem. El mateix Estanyol, però, ens adverteix de l'existència d'uns altres lectors, *simples ydiotes, qui usen solament lo lenguatge vulgar*, per als quals les versions *quax literals* no podien ésser d'utilitat i justifica la seva versió perquè *nós pensam que alguna vegada la present esplanació vendrà en mans d'alguns pus simples...*

E no.s meraveylen los letrats perquè açí havem declarats alguns vocables qui a ells semblen comuns e usats. Car, si, per rahó de l'ús del latí, qui és lenguatge perfet e propi a declarar les natures de les coses, ells acustumen e usen més los vocables propis e formen entre si mateys rahons e proposicions quax literals en romanç —e en aquesta manera los dits vocables són a ells comuns—, emperò aytals vocables no serien comuns ne entesos per los simples ydiotes, qui usen solament lo lenguatge vulgar, qui és imperfet, per lo qual hom no pot declarar vocables ne rahons naturals sens gran multiplicació de paraules...⁽¹³⁾

cat a les dites histories en lati, car verament lo romans de aquelles, ens esguart del lati, lo qual es molt aptament posat, es axi com plom en esguart del fin aur; e axi mateix protestant que si algunes paraules seran transportades o que parega que no sien conformes de tot en tot al lati, no sia interpretat oltracuydadament de mi, mas que caschu entena que aquell transportament e mudament es per donar entendre planament e grossera los latins, qui son molt soptils, al dit noble hom e a tots altres lechs qui apres dell les dites histories legiran. (Les histories troyanes de Guiu de Columpnes, traduïdes per en Jacme Conesa, Edició a cura de R. MIQUEL I PLANAS, Barcelona, 1906, pàgs. 4-5. Copio la reproducció que n'ha fet M. PRATS, op. cit., pàgs. 37-38, nota 15).

(6) Jordi RUBIÓ, *De l'Edat Mitjana al Renaixement* [1948], Barcelona, 1979², pàgina 57.

(7) Els pròlegs a les versions catalanes de la *Regla de Sant Benet* i de les *Constitucions Benedictines* han estat publicats recentment per Modest PRATS, *Un vocabulari català...*, pàgs. 47-48, notes 34 i 35. Les citacions de la versió de la *Regla de Sant Benet*, però, les faig a partir del text proposat per Digna VALLVÉ a Arnau d'Alfarràs, *un bon estilista del segle XV*, «El Crotalón», 1, 1984, pàgs. 831-840.

(8) Jordi RUBIÓ, op. cit., pàgina 57.

(9) Modest PRATS, *Un vocabulari català...*, pàg. 59, línies 42-44. La declaració e la explanació d'alguns vocables escurs contenguts e posats per lo present doctor, e d'alguns escurament esplanats per nós en lo present libre... apareix a les pàgs. 58-59.

(10) Digna VALLVÉ, *Arnau d'Alfarràs...* pàg. 835, línies 58-63. En aquest treball es proposa la data de 1457 en comptes de la de 1422 per al text. S'introdueixen modificacions a l'edició de Dom A. ALBAREDA, *Textos catalans de la Regla de Sant Benet*, «Catalonia Monastica», II (1929), pàgs. 21-22. Aquesta edició és la que dona Modest PRATS a *Un vocabulari...*, 47, nota 34.

(11) Modest PRATS, *Un vocabulari català...*, pàg. 48, nota 35.

(12) Helmud LÜDKE, *Die Entstehung Romanischer Schriftsprachen*, «Vox Romanica», XXIII (1964), pàgs. 3-21.

(13) Modest PRATS, *op. cit.*, pàg. 58, línies 21-30. Fixem-nos que aquest fragment ja utilitza el mite, considerat positivament, del llatí com a *llengua curta*. Després ens hi referirem.

(14) Vegeu aquest text a la nota 5 d'aquest treball.

(15) Citat per Martí de RIQUER, *Història de la Literatura Catalana*, II, pàg. 350.

(16) Peter RUSSELL, *Traducciones y traductores...*, pàg. 9.

Jaume Conesa ja ens havia presentat aquest altre tipus de lector incapaç de llegir tant el text llatí com una versió arromançada massa literal: ens presenta el noble que li havia encarregat la versió de les *Històries Troianes* com un lector que *jatsia ell entens queacom de lati... per la subtilitat dels latins... dehia que no les podia perfetament entendre* [les *Històries Troianes*], fet que justifica que inclogui a la versió catalana *algunes paraules... que parega que no sien conformes de tot en tot al lati per donar a entendre planament e gros-sera los mots latins... al dit noble hom...*⁽¹⁴⁾

És, precisament, l'existència d'aquests dos tipus de lectors el detonant de tota la reflexió sobre la llengua (i sobre les tècniques) de la traducció a les quals fa referència explícita Arnau Estanyol en el fragment que acabem de transcriure. Per això sovint calien traduccions *aderint més a la intenció que a les diccions*, és a dir, traduccions en les quals s'establís una certa relació entre la llengua parlada. La freqüent «doble traducció» d'un text llatí respon, gairebé sempre, a aquest doble lector potencial. Ferrer Sayol tradueix per segona vegada el *De Re Rustica* de Palladi (1385-86) *encara que alguns se n'havien fet arromançadors* perquè en comptes d'explicar els mots els *han posats simplement, segons qu'els han trobat escrits en lo llatí, de manera que tampoc són entesos en romanç*.⁽¹⁵⁾

No puc estar d'acord, per tant, amb Peter Russell⁽¹⁶⁾ quan explica la multiplicitat de traduccions a partir, fonamentalment, del nacionalisme i de la barrera que separava les diferents llengües romàniques (deixant de banda l'absurda concepció que presenta Russell del mapa lingüístic de la Península Ibèrica): «La corte portuguesa, en donde era notorio un sustancial grado de bilingüismo en el siglo xv, propendía también a insistir a veces en poseer traducciones al portugués de textos clásicos latinos, a pesar de que éstos fuesen ya asequibles en castellano. Indudablemente, el nacionalismo tenía mucho que ver con este fenómeno: Antoni Canals, que tradujo a Valerio Máximo al valenciano a petición del obispo de Valencia, elogia a éste por haber querido ver a Valerio *en nostra vulgada lengua materna valenciana*, no contentándose con el hecho de que ya existía una versión al catalán. No creo, sin embargo, que el nacionalismo fuese la única explicación de esta multiplicidad de traducciones procedentes de un mismo texto original... Ha de tenerse en cuenta que muchas de estas traducciones iban dirigidas a lectores profanos... a éstos... una obra escrita en un idioma peninsular distinto del suyo resultaba tan inaccesible casi como una obra escrita en italiano o en francés». Només la segona de les raons adduïdes per Russell, i encara interpretada de manera molt diversa —la diferenciació de públics pel que fa la relació amb el llatí i d'estils (i no pas «la diferencia de llengües» que, paradoxalment, era reconeguda amb força dificultats)—, explica el fenomen. Les barreres lingüístiques eren, en segle xv, molt diferents de les actuals, en les quals intervenen uns prejudicis que en aquells moments

tot just s'estaven gestant. Caldria una investigació de la gènesi d'aquest prejudici des del camp de la psicologia social. Hi ha molts exemples, però, que insinuen que fins al segle xv havia existit una gran permeabilitat de les fronteres lingüístiques. Martí I posseïa a la seva biblioteca les *Epístoles* de Ciceró en *cicilià* i en llatí. La reina Maria, muller del Magnànim, les posseïa *en pla aragonès* i en castellà, a més d'unes epístoles abreujades.⁽¹⁷⁾ En el segle xv, no eren encara, per tant, les diferències diatòpiques, reforçades simbòlicament pel naixent nacionalisme, allò que impedia la comprensió d'un text en vulgar i en feia necessària una traducció. Tampoc no crec que fos exclusivament l'interès, més típicament humanista, pels textos originals allò que fes rebutjar versions indirectes anteriors,⁽¹⁸⁾ perquè tot sovint hi ha «dobles traduccions» a partir, ambdues, del text llatí. Tampoc «el canvi de gustos en l'estil dels traductors» no explica del tot les dobles versions,⁽¹⁹⁾ perquè en una mateixa època n'apareixen de signe totalment contrari —per exemple la de la *Regla de Sant Benet* (1457), adherint-se *al estil del lati...*, i la de les *Constitucions Benedictines* (1482), *aderint mes a la intenció*, de les quals ja hem parlat—. A totes les justificacions d'una segona traducció, en canvi, s'al·ludeix, sense excepcions, a una excessiva o a una nul·la adhesió al model llatí d'una determinada traducció anterior per justificar-ne, ara, una de nova de signe contrari.

El fet podria explicar-se de la manera següent.

Els dos nivells més oposats d'una llengua (d'una banda, la llengua escrita modèlica, és a dir, fins aleshores, el llatí —que no és dominat per tothom—, i, de l'altra, totes les variacions diatòpiques que conformen la llengua parlada) es connecten a través de «canals indirectes», que poden adherir-se més o menys a cadascun d'aquests dos nivells. L'element fonamental per «sentir» que un text s'adhereix al llatí o al vulgar el marca la *subtilitat dels vocables*, és a dir, la major o menor fidelitat als mecanismes sintètics de la llengua llatina, definida com una *llengua curta: Lo lenguatge vulgar, qui és imperfet...*, *no pot* —afirma Arnau Estanyol en oposar-lo al llatí— *declarar vocables ne rahons naturals sens gran multiplicació de paraules...* I continua, ara ja amb exemples concrets: *Axí és pus covinentment dir hom en romanç açò pot ésser leugera-ment portat, que no açò és portàtil o duÿble... emperò aquestes maneres són perfetes e comunes en lo llatí.*⁽²⁰⁾ El públic a qui es dirigeixen les versions en selecciona la tècnica de traducció —*verbum verbo* o *ad sententiam*— i, per tant, en condiciona el resultat, «la llengua».

Aquesta escissió entre el producte de les dues tècniques de traducció, un dels quals (*dir lo lati en so de romanç*) no era entès per tots els públics, genera un canvi fonamental: el llatí ha començat a deixar de ser l'única llengua de referència escrita i això ha propiciat la creació d'una «llengua literària vulgar». És l'inici d'una nova fase en la història de la llengua catalana en la qual la

(17) J. MASSÓ I TORRENTS, *Inventari dels béns mobles del rey Marí d'Aragó*, «Revue Hispanique», XII, 1905, núms. 125 i 127 i J. M. MADURELL I MARIMON, *Documents culturels medievals. 1307-1485*, «Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona», XXXVIII (1979-1982), doc. 78 i 75. Citats per Tomàs MARTÍNEZ, *Una aproximació a les traduccions peninsulars de les Epistulae ad Lucilium. La doble traducció catalana*, «Llengua & Literatura», 1 (1986), pàgs. 111-149.

(18) Com afirma Tomàs MARTÍNEZ, *op. cit.*, pàgs. 119-120.

(19) Lola BADIA, *Frontí i Vegeci, mestres de cavalleria en català*, «Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona», XXXIX (1983-1984), pàg. 206, nota 29.

(20) Modest PRATS, *Un vocabulari català...*, pàg. 58, línies 28-30, i, pàg. 59, línies 44-49.

relació oralitat/escriptura es replanteja i tendeix, a la fi, a propiciar l'adopció d'una llengua literària vulgar clarament diferenciada del llatí.

El *Pròlech* d'Antoni Canals a la seva versió catalana del Valeri Màxim (1395) s'ha d'interpretar en aquesta clau. Antoni Canals, quan afirma que ha traduït els *Dictorum factorumque memorabilium* de Valeri Màxim (1395) en *nostre vulgare lenga materna valenciana... jatssessia que altres l'agen tret en lenga catalana*, s'està referint, en primer lloc, a dues tècniques de traducció —com diu Antoni Ferrando, «Canals, amb les afirmacions de la seua dedicatòria no fa una oposició lingüística entre *llengua valenciana* i *llengua catalana*... sinó més aviat una declaració tècnica: la fidelitat a l'original i la claredat en la versió...»—⁽²¹⁾ i, en segon lloc, a l'oposició entre dos productes de l'activitat traductòria, l'un, el seu, acostat al llatí, *segons la sentència literal, acostant-me al test axí prop com pot ma suficiència poca*; l'altre, més antic, acostat al vulgar, en *stil... fort llarch e quax confús*. Aquests dos productes, certament, eren considerats «dues llengües diferents» (perquè no eren accessibles a la mateixa mena de públic). Conesa, Sayol, Alfarràs, Estanyol, etc., afirmen el mateix. «Llengua», però, en aquell context fa referència a coses completament diferents que avui. Entre altres coses perquè el punt de referència obligat eren el llatí i la familiaritat que el públic català hi mantenia. No tenir-ho en compte és, doncs, un enorme anacronisme.

JOSEP M. NADAL
Estudi General de Girona

(21) Antoni FERRANDO FRANCÉS, *Consciència idiomàtica i nacional dels valencians*, València, 1980, pàgs. 32-35. El *Pròlech* d'Antoni Canals és reproduït íntegrament a l'Apèndix 4, pàgs. 193-194.